

УДК 346.34; 347.72

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.2>

ЩОДО СТРОКУ ДІЇ КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ

Дорошенко Ліна Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-9748-6358

У статті проаналізовано проблемні питання, які виникають щодо строку дії корпоративного договору, наявність яких негативно відображається як на практичній діяльності суб'єктів господарювання, так і на теорії корпоративного права, яка стосується корпоративного договору. Доведено, що з огляду на господарсько-правову природу корпоративного договору, на нього поширюються положення господарського законодавства про істотні умови господарського договору, серед яких визначається і строк дії договору, без погодження якого сторонами зобов'язання такий договір є неукладеним. Визначено, що такі договори можуть укладатися як на здійснення однієї дії, так і на здійснення декількох дій, які повторюються, в межах короткого періоду часу або мати невизначений строк дії зі складною системою прав та обов'язків сторін корпоративного договору, спрямованих на забезпечення ефективного управління корпорацією. Обґрунтовано, що такий договір може бути укладений як на певний строк, встановлений договором, так і на невизначений строк. Запропоновано у випадках укладення корпоративного договору на невизначений строк передбачити в законодавстві за аналогією з подібними договірними конструкціями з невизначеним строком дії можливість односторонньої відмови від договору з додержанням стороною корпоративного договору певного порядку його розірвання шляхом надання заяви про відмову від подальшої участі у договорі не пізніше як за три місяці до виходу з нього. Визначено наслідки розірвання корпоративного договору з визначеним строком його дії, як-то відшкодування іншим учасникам реальних збитків, завданих розірванням такого договору.

Ключові слова: корпоративне право, корпоративні правовідносини, господарські товариства, господарські договори, строк дії корпоративного договору, розірвання корпоративного договору.

Doroshenko Lina. Regarding the Term of Validity of Corporate Contracts

The author of the article has analyzed the problematic issues regarding the term of validity of a corporate contract, which negatively affect both the practical activity of business entities and the theory of corporate law related to corporate contracts. Taking into account commercial and legal nature of corporate contracts it has been proved that the provisions of the commercial legislation on the essential conditions of commercial contracts are applied to them, where we distinguish the term of validity of a contract. Without the agreement of that term by the obligation parties, such a contract is not valid. It has been determined that such contracts can be concluded both for a single affirmative performances and for several affirmative performances that are repeated within a short period of time or have an indefinite period of validity with a complex system of rights and obligations of the parties to a corporate contract aimed at ensuring effective management of a corporation. It has been substantiated that such a contract can be concluded both for a certain period established by the contract and for an indefinite period. The author has suggested that the legislation should provide the possibility of unilateral withdrawal from the contract in cases of concluding a corporate contract for an indefinite period by analogy with similar contractual constructions with an indefinite period of validity. In this case the party to the corporate contract should comply with a certain procedure for its termination by submitting an application for the refusal to further participate in the contract no later than three months before the withdrawal. The consequences of the termination of a corporate contract with a definite

term of its validity have been determined. It is compensation of real losses to other members caused by the termination of such a contract.

Key words: *corporate law, corporate legal relations, business entities, commercial contracts, term of validity of a corporate contract, termination of a corporate contract.*

Розвиток корпоративних відносин в Україні є динамічним та залежить від темпу економічної інтеграції нашої країни до європейського і світового ринків. Глобалізація як феномен сучасності впливає на розвиток корпоративного законодавства України, що унормовує правове положення таких організаційно-правових форм суб'єктів господарювання, як акціонерні товариства (далі – АТ), товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю (далі – ТОВ та ТДВ). Натепер за кількісним показником серед них превають ТОВ, проте за своїм значенням для розвитку національної економіки більш вагоме значення мають АТ, адже здебільшого у формі останніх створюються такі бізнес-структури, як банки (ч. 1 ст. 6 Закону України «Про банки та банківську діяльність»), значна кількість страхових компаній (підкреслимо, що відповідно до положень ч. 1 ст. 8 нового Закону України «Про страхування», введення в дію якого відбудеться 1 січня 2024 р., АТ стає однією лише з двох організаційно-правових форм, в якій може бути створений страховик), товарні біржі (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про товарні біржі»), суб'єкти господарювання в таких провідних сферах та галузях економіки, як металургія, транспорт, промисловість, енергетика тощо, ефективне функціонування яких є надзвичайно важливим для розвитку та відновлення національної економіки. Тому цілком логічним етапом розвитку законодавчого регулювання акціонерних відносин стало прийняття Закону України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX «Про акціонерні товариства», який набере чинності з 01 січня 2023 р. (далі – новий Закон про АТ), в якому набули подальшого розвитку правові інститути, правові конструкції акціонерного права, які вже були певною мірою втілені в законодавство України, але потребували удосконалення з метою їх більш ефективного застосування. Зокрема, одним з таких інститутів є корпоративний договір, якому в новому Законі про АТ присвячена ст. 29 [1].

Інститут корпоративного договору – відносно нове явище в арсеналі засобів, які з'явилися в учасників корпоративних відносин у результаті становлення та модернізації національного корпоративного законодавства. На сьогодні аналіз питань, пов'язаних з правовим регулюванням відносин статички та динаміки корпоративного договору, є надзвичайно актуальним, оскільки більшість майнових корпоративних відносин, які врегульовані законом, потенційно можуть трансформуватися в договірні корпоративні правовідносини або іншим чином стати передумовою укладення корпоративного договору між учасниками господарського товариства, товариством та третіми особами. Однією з проблем, що потребує вирішення, є строк дії корпоративного договору, питання щодо якого є недослідженими в правничій літературі, що негативно відображається як на практичній діяльності суб'єктів господарювання, так і на теорії корпоративного права, яка стосується корпоративного договору.

Метою статті є визначення строків дії корпоративного договору, розробка пропозицій щодо порядку відмови сторони такого договору від подальшої участі у корпоративному договорі, укладеному на невизначений строк.

Як зазначалось представниками науки господарського права щодо господарсько-правового договору (і що повною мірою є справедливим і для корпоративного договору як виду останнього), «насамперед договір справляє безпосередній вплив на елементи, що управляються (шляхом визначення прав та обов'язків сторін, зафіксованих у договорі). Крім того, на основі зворотного зв'язку договір має забезпечувати відповідність стану елементів, що управляються, відповідній програмі або меті системи (виконання договору): у випадку «перешкод» (неналежного виконання договору), які заважають нормальному функціонуванню системи, система приводиться у рівновагу за допомогою особливих засобів впливу

(санкцій)» [2, с. 15]. О.А. Беляневич, розмірковуючи з цього приводу, підкреслювала, що будь-який договір як соціальна підсистема має властивість протистояти викликам з боку зовнішнього середовища за рахунок автономності та стабільності внутрішньої організації, що зумовлено тим, що характер процесу управління в такій системі зумовлений призначенням договору і полягає в тому, щоб за допомогою певної регламентації дій його учасників забезпечити відповідність їхньої поведінки інтересам один одного та публічним інтересам [3, с. 29]. Такі завдання ставлять перед собою і сторони корпоративного договору, адже саме забезпечення відповідності поведінки сторін такого договору інтересам один одного, інтересам господарського товариства і є призначенням корпоративного договору. Як зазначає П.М. Пальчук, «доцільність запровадження в акціонерні відносини корпоративного договору слід пояснити бажанням акціонерів (потенційних акціонерів), інших учасників корпоративних відносин унормувати окремі права та обов'язки, які впливають із права власності на акції, так із прав за акціями» [4, с. 82]. Учений акцентує увагу на тому, що не всі питання щодо управління акціонерним товариством або порядку погодження окремих моделей поведінки між акціонерами та іншими учасниками корпоративних відносин можуть бути реалізовані шляхом закріплення відповідних положень у статуті або окремих корпоративних актах [4, с. 82], що підкреслює актуальність запровадження корпоративного договору як ефективного правового засобу в механізмі корпоративного управління.

Дотримуючись позиції про господарсько-правову природу корпоративного договору, що зумовлено тим, що очікуваним результатом від правових наслідків укладення корпоративного договору є не встановлення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків, що є характерним для договорів у цивільному праві, а встановлення умов здійснення вже наявних на момент укладання договору корпоративних прав (обов'язків), що досягається запровадженням певних обмежень, обов'язків, варіантів поведінки для сторін

такого договору, акцентуємо увагу, що корпоративний договір є особливим юридичним фактом – правовим актом, спрямованим на досягнення правового результату в регулюванні корпоративних правовідносин як виду господарських правовідносин, але не різновидом цивільно-правового договору [5, с. 26].

У зв'язку з господарсько-правовою природою корпоративного договору до нього застосовуються норми Господарського кодексу України (далі – ГК України) щодо істотних умов господарського договору. Положеннями ч. 1 ст. 180 ГК України встановлюється, що зміст господарського договору становлять умови договору, визначені угодою його сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові умови договору відповідно до законодавства. Серед істотних умов договору, які визнані такими за законом чи необхідні для договорів такого виду, а також умов, щодо яких на вимогу однієї зі сторін повинна бути досягнута згода, положеннями ч. 3 ст. 180 ГК України в імперативній формі визначено предмет, ціну та строк дії договору, які сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити під час укладення господарського договору [6]. Щодо предмета та ціни, законами про АТ та ТОВ та ТДВ ці питання врегульовано. Щодо строку, то в чинному законодавстві України немає такої визначеності. Проте, якщо умова про строк договору не погоджена сторонами, такий господарський договір вважається неукладеним.

Частина 7 ст. 180 ГК України визначає поняття строку дії господарського договору, під яким розуміється час, впродовж якого існують господарські зобов'язання сторін, що виникли на основі цього договору. Положеннями ч. 2 ст. 29 нового Закону про АТ визначено, що дата укладення та строк дії корпоративного договору визначаються в договорі [1]. Аналогічне положення містить і ч. 2 ст. 7 Закону про ТОВ та ТДВ [7]. Тобто у національному законодавстві питання щодо строку дії корпоративного договору регламентовані фрагментарно, це ж стосується правового регулювання підстав та порядку розірвання такого договору. В ч. 1 ст. 188

ГК України лише встановлюється загальне правило, що зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку не допускаються, якщо інше не передбачено законом або договором [6]. Видається, що відсутність детальної регламентації цих питань є значним недоліком законодавства, оскільки виникає проблемне питання: якщо акціонери (учасники) не визначають строк його дії, такий корпоративний договір є «безстроковим» або він є неукладеним у зв'язку з тим, що відсутня домовленість про таку істотну умову господарського договору, як строк? На проблемність цього питання вказує низка аргументів.

Першим з таких аргументів є те, що за загальним правилом господарські зобов'язання, в тому числі і з господарського договору, припиняються їх виконанням, проведеним належним чином (ч. 1 ст. 202 ГК України). Відповідно до положень ч. 3 ст. 202 зазначеного Кодексу до відносин щодо припинення господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України. Треба зазначити, що специфіка зобов'язань, які можуть бути передбачені корпоративним договором, полягає в тому, що визначити строк їх виконання, якщо він не передбачений у самому договорі, здебільшого фактично неможливо. Якщо звернутися до аналізу законодавчих положень, то відповідно до ч. 2 ст. 530 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) у випадку, коли зобов'язання не передбачає строку його виконання або строк визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або закону [8]. При цьому природа корпоративного договору не дозволяє встановити за деякими видами зобов'язань, хто зі сторін буде боржником, а хто кредитором. Ми вже розмірковували над феноменом корпоративного договору, його «*sui generis*», тобто унікальністю цієї правової конструкції, яка, незважаючи на наявність схожості з іншими подібними конструкціями, має певну спе-

цифіку, оскільки являє собою процес узгодження волі декількома присутніми і спільно діючими особами [9, с. 74], тому серед його сторін важко виокремити уповноважену та зобов'язану особу стосовно одна одної. Наприклад, якщо корпоративним договором передбачено зобов'язання сторін узгоджувати варіант голосування з іншими акціонерами (учасниками), але при цьому сторони не можуть дійти згоди щодо порядку голосування, не зовсім зрозуміло, яка із зазначених сторін у цьому випадку може вимагати від іншої виконання, тобто невідомо, хто виступає кредитором, хто боржником у зобов'язанні. Таким чином, визначити строк виконання за такими корпоративними договорами, якщо він чітко не визначений у самому договорі, складно.

Наступним аргументом є необхідність врахування особливості корпоративних договорів, яка полягає в тому, що у разі, якщо з його сутності очевидним є строк виконання зобов'язання, його одноразове виконання не може здебільшого бути підставою припинення зобов'язань з корпоративного договору. Як зазначав М.І. Брагинський, строк виконання слугує обмежувачем у часі, з яким пов'язане «дозрівання» відповідних прав та обов'язків [10, с. 186].

З огляду на специфіку зобов'язань, які можуть бути предметом корпоративного договору, зокрема, здійснювати певним чином права, які посвідчені акціями, та (або) права на акції та (або) утримуватися від здійснення зазначених прав, тобто зобов'язань, виконання яких, як правило, є таким, що повторюється та/або таким, що триває, одноразове належне виконання не завжди можна розглядати як підставу припинення зобов'язань з корпоративного договору. Навіть текстуальна побудова ч. 1, 3 ст. 29 нового Закону про АТ вказує на таку, що триває, природу зобов'язань, які можуть бути предметом корпоративних договорів, зокрема «... акціонери товариства зобов'язуються реалізувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації», «... акціонер має право або зобов'язаний купити або продати акції товариства». Така побудова норм не зовсім характерна для національного законодавства, хоча

трапляється в ньому, оскільки в останньому для опису предмета різних видів договорів використовується недоконана форма дієслова, наприклад, «одна сторона (продавець) передає, ...а покупець приймає...», «одна сторона (орендодавець) передає другій стороні (орендареві) за плату на певний строк у володіння та користування майно для здійснення господарської діяльності», «за договором енергопостачання енергопостачальне підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пару, гарячу і перегріту воду (далі – енергію) споживачеві (абоненту)...» тощо. Таким чином, без зазначення строків дії корпоративного договору визначити «дозрівання» відповідних прав та обов'язків» за корпоративним договором здебільшого є неможливим. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 598 ЦК України припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін допускається лише у випадках, встановлених договором або законом. Варто враховувати, що ст. 188 ГК України не містить загальної підстави для розірвання господарського договору в односторонньому порядку. Натомість згідно з ч. 2 ст. 651 ЦК України договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у разі істотного порушення договору другою стороною. Видається, що така підстава для розірвання договору спрямована на захист прав суб'єктів господарювання і має бути закріплена в господарському законодавстві. Отже, якщо корпоративним договором не буде передбачено можливості одностороннього розірвання договору, то це може призвести до зловживання з боку недобросовісного акціонера (учасника), а корпоративний договір буде укладений «назавжди».

Ще один аргумент. Корпоративним договором може бути передбачено зобов'язання утримуватися від відчуження акцій до настання певних обставин. Такими обставинами можуть виступати, наприклад, прийняття загальними зборами рішення про вчинення товариством значних правочинів; правочинів, щодо яких є заінтересованість; про перетворення товариства тощо. Такі певні обставини можуть як настати, так і не настати, тобто такого роду договір буде, по суті,

вчиненим під скасувальною умовою. Отже, якщо строк дії договору не передбачено, а обставини, зазначені в корпоративному договорі, не настануть, такий договір може «пов'язати» акціонера безстроково.

Якщо проаналізувати найближчий за правовою природою до корпоративного договору договір простого товариства, то можна побачити, що законодавець не залишив поза увагою такий важливий аспект, як строк дії договору та порядок його припинення, у разі якщо строк договору не визначено. Треба підкреслити, що укладення договору на невизначений строк тягне за собою надання сторонам права на односторонню відмову від нього. Так, для договору простого товариства встановлено такі правила щодо строку дії та порядку розірвання договору. Із системного тлумачення норм ст. 1142 ЦК України зрозуміло, що договір простого товариства може бути укладений як на певний строк, так і без строку (безстроковий). При цьому закон встановлює, що договір простого товариства, укладений на певний строк, припиняється у зв'язку зі спливом його строку (п. 5 ч. 1 ст. 1141). У разі якщо договором простого товариства не передбачено строку його дії, то набуває чинності правило про порядок його розірвання, а саме з урахуванням положень ч. 1 ст. 1142 ЦК України учасник може зробити заяву про відмову, тобто відмовитися в односторонньому порядку від подальшої участі у безстроковому договорі простого товариства не пізніше як за три місяці до виходу з договору. Крім того, відповідно до положень ч. 2 цієї статті учасник договору простого товариства, укладеного на визначений строк, або договору, у якому досягнення мети визначено як скасувальна умова, має право вимагати розірвання договору у відносинах з іншими учасниками через поважну причину з відшкодуванням іншим учасникам реальних збитків, завданих розірванням договору. Відмова учасника від подальшої участі у договорі простого товариства або розірвання договору на вимогу одного з учасників є підставою припинення договору простого товариства, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників (п. 4 ч. 1 ст. 1141 ЦК України).

На нашу думку, ця модель може бути застосована також і до корпоративних договорів, проте з одним застереженням: ми не можемо використовувати конструкцію «безстроковий договір», оскільки корпоративний договір як договір господарсько-правовий буде в такому разі вважатися неукладеним. Треба також врахувати, що значення строку визначається характером зобов'язань, які виникають у зв'язку з укладенням корпоративного договору, в конструкції якого здійснення прав перетворюється на обов'язок у частині обмеження способів використання права або обов'язки утримуватися від здійснення прав. Вдалим для використання у вирішенні цього питання видається формулювання норми щодо строків у ч.ч. 1, 2 ст. 763 ЦК України, згідно з положенням яких договір найму укладається на строк, встановлений договором, а якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк. При цьому кожна зі сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці. На прикладі регламентації цих двох договорів у корпоративному договорі також умови про строк та порядок розірвання такого договору, укладеного на невизначений строк, може бути гарантією недопущення зловживань з боку недобросовісних учасників договору та забезпечить тимчасовий характер обтяження прав. У зв'язку з цим за аналогією з положеннями законодавства, які проаналізовано вище, пропонується внести зміни в закони про АТ, про ТОВ та ТДВ і закріпити положення, відповідно до яких корпоративний договір може бути укладений на певний строк, встановлений договором, або на невизначений строк. У разі, якщо корпоративний договір укладений на невизначений строк, логічним видається визначення у законодавстві положень про підстави та порядок його розірвання в односторонньому порядку.

Ще одне, на чому хотілось би акцентувати увагу, що не завжди корпоративний договір розрахований на неодноразове застосування, іноді бувають і винятки з цього. Наприклад, сторони уклали корпо-

ративний договір, згідно з яким визначили порядок голосування на чергових загальних зборах з питання обрання конкретного кандидата у склад ради директорів. Цей обов'язок буде діяти короткий період часу, а саме до моменту обрання ради директорів на найближчих загальних зборах. Видається, що відсутні підстави для обмеження свободи розсуду сторін корпоративного договору у визначенні строків здійснення обов'язків з нього, виходячи із завдань, які ставлять перед собою сторони цього договору. Таким чином, корпоративні договори можуть укладатися як на здійснення однієї дії, так і на здійснення декількох дій, які повторюються, в межах короткого періоду часу або мати невизначений строк дії зі складною системою прав та обов'язків сторін корпоративного договору, спрямованих на забезпечення найбільш ефективного управління корпорацією та досягнення оптимального результату його сторонами.

Резюмуючи, корпоративний договір може укладатися на строк, встановлений договором, а якщо строк у договорі не встановлений, у такому договорі слід зазначити, що він укладений на невизначений строк. Якщо такий договір укладений на невизначений строк, логічним видається передбачити в законодавстві, як це встановлено законом для подібних договірних конструкцій з невизначеним строком дії, можливість односторонньої відмови від договору з додержанням стороною корпоративного договору певного порядку його розірвання. В протилежному випадку виникає ситуація, коли сторони корпоративного договору виявляються «зблокованими» та не мають можливості адаптувати свої дії під економічні реалії та потреби часу, які постійно перебувають у динаміці. Таким чином, видається необхідним доповнити ч. 2 ст. 29 нового Закону про АТ, ч. 2 ст. 7 Закону про ТОВ та ТДВ у частині регулювання строку дії корпоративного договору нормою такого змісту: «Якщо строк у договорі не встановлений, корпоративний договір вважається укладеним на невизначений строк. Якщо такий договір укладений на невизначений строк, кожна зі сторін корпоративного договору має право в будь-який момент зробити заяву про відмову від подальшої участі

у корпоративному договорі, укладеному на невизначений строк, повідомивши про це сторони не пізніш як за три місяці до виходу з договору. Сторона корпоративного договору, укладеного на визначений строк, або договору, у якому досягнення мети визначено як скасувальна умова, має право вимагати розірвання договору у відносинах з іншими сторонами такого договору через поважну причину з відшкодуванням іншим учасникам реальних збитків, завданих розірванням договору».

Закріплення зазначених пропозицій у законодавстві дозволить внести в питання строків корпоративного договору правову визначеність, а строк у три місяці видається таким, що відповідає інтересам сторін корпоративного договору і є досить тривалим для того, щоб сторони, які отримали інформацію про розірвання договору однією зі сторін, мали можливість вжити заходів для побудови політики власних дій у ситуації, яка склалася.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text> (дата звернення: 01.11.2022).
2. Экономические санкции и дисциплина поставок / под общ. ред. Мамутова В.К. Київ : Наук. Думка, 1976. 267 с.
3. Беляневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія. Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
4. Пальчук П.М. Правова природа відповідальності за невиконання зобов'язань за корпоративним договором в акціонерних товариствах. *Законодавство про акціонерні товариства: новації та перспективи* : збірник наукових праць за матеріалами XVIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 жовтня 2020 року, м. Івано-Франківськ). НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України / за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В.В. Луця. Київ–Івано-Франківськ, 2020. С. 81–85.
5. Резнікова В., Дорошенко Л. Корпоративний договір як ефективний правовий засіб у механізмі корпоративного управління, його сутність та правова природа. *Право України*. 2022. № 4. С. 13–28.
6. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. (Із змінами).
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06 лютого 2018 р. № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69. (Із змінами).
8. Цивільний кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. (Із змінами).
9. Дорошенко Л.М. Укладення корпоративного договору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2022. № 122. С. 72–82.
10. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. Книга 1. 3-е издание, стереотипное. Москва : Статут, 2001. 476 с.